

*М.Є.Максюта,
доктор філософських наук,
професор Національного університету
біоресурсів і природокористування України*

СВОБОДА І НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР

Як чинник національно-культурного буття і національної самосвідомості національний характер привертав до себе пильну вагу дослідників, особливо ж у період нової та новітньої історії. Тією чи іншою мірою його торкалися в своїй творчості вітчизняні письменники і мислителі – Т.Шевченко, М.Костомаров, М.Драгоманов, І.Франко, Л.Українка, В.Липинський, В.Винниченко, а серед сучасників – І.Бичко, А.Бичко, М.Попович, П.Мовчан, І.Дзюба, Є.Сверстюк, М.Жулинський, П.Гнатенко та ін. [Див. напр., 1; 2; 4; 6; 7].

Деякі дослідники вважають, що за нинішніх умов саме національний характер маємо розглядати як чи не єдину ознаку нації, а інші – лише як їй відповідні [6, 37].

Буття спільноти потребує однаковою мірою, і збереження суспільно-узагальненого в національно-культурному досвіді, і відродження своїх типових, національних образів, і водночас відтворення нових. Адже суспільно-історичний, національно-культурний розвиток надзвичайно складний: в ньому внутрішньо взаємопов'язані явища, процеси і тенденції минулого, сучасного та майбутнього. Але в кінцевому підсумку суспільство не може не бути зацікавленим у здійсненні проривів у майбутнє, у формуванні і творчо-самотворчому утвердженні особистості, для якої доконечними є відповідні суспільним потребам орієнтири і норми життєздійснення. Як носії майбутнього, особистості повинні володіти необхідним потенціалом свободи, а суспільство, його об'єктивні умови й тенденції, у найзагальніших аспектах мають бути зорієнтовані на такі життєпрояви, «підштовхувати їх у напрямі більшої автономії» [10, 118]. Хоча водночас якраз національний характер може й має постати як творчо-самотворчий чинник утвердження цілості особистості, спрямовуючи на поєднання внутрішнього життя з національно-культурними цінностями. Життєво закорінена в етнічному як формі всеєдності,

в національному характері, особистість володіє порівняно ширшим творчо-самотворчим потенціалом свободи, як суб'єкт національної культури, соціокультурного розвитку, разом з тим зміцнюючи та розвиваючи цей потенціал. Але насамперед як вона конституційована на засадах змістовно значущої єдності національної самосвідомості із її корелятом смисловою цілісністю національної культури.

Невідривність від національно-культурного розвитку, розуміння його особливостей – найважливіша умова творчо-життєтворчих проявів свободи. У цьому аспекті національний характер є формою демонстрування індивідуально-неповторної належності, національно-культурного простору вільного життєздійснення, культурної творчості та їх поєднання. Доля нації «демонструється» історичним розвитком національно-культурного буття, спрямуваннями її творчих можливостей. Утвердження її зміцнення індивідуального національного організму розгортається на основі історично здійснених культурних, суспільно-політичних процесів, які, в кінцевому підсумку, виконують національно об'єднавчу роль. Проявами відповідних рис свого характеру нація представлена в історичних процесах національно-культурного буття. Адже, якщо, скажімо, провести аналогію між нацією та живим організмом, то, виходить, що перебуваючи на певних історичних етапах, нація повинна докладати відповідних зусиль з метою подолання суперечностей, «підтримувати стан бадьорості» [12, 143]. Завдяки прагненням нації «спрямувати своє завдання на великі починання, які потребують широкої співпраці» [12, 147], зреалізовується історичність індивідуального національно-культурного буття. Тому цілком закономірним є те, що національний характер щонайперше демонструє позитивно стверджувальну значущість присутності національної особистості в національно-культурних процесах. А потреби і перспективи розвитку останніх покликані сприяти формуванню, утвердженню національно свідомої, активної, самостійної особистості, спроможної докладати власні зусилля з метою вирішення найнагальніших завдань.

Національна особистість, відтворюючи, поглиблюючи умови і перспективи свободи людського життєздійснення, покликана постійно зміцнювати і гарантувати національне здоров'я. А національна вдача може постати як наскрізний, спрямований від глибинних національних почуттів до найвищих проявів національної свідомості дух самосвідомості, що постійно діє в національному житті: якщо суспільство у відповідь на реальні внутрішні чи зовнішні загрози усвідомлює

необхідність консолідуватися, об'єднати свої зусилля з метою подолання викликів, то воно повинно докласти відповідні вольові зусилля і проявити здоровий глузд. У вільному просторі суспільного буття, в умовах свободи життєздійснень як взаємопоєднувальної сили практичної реалізації своїх можливостей індивідуум та суспільство в цілому постійно зміцнюються, активізують свою самореалізацію. Така гнучкість індивідуально-соціальних взаємодій в умовах національно-культурного буття об'єктивно демонструє практичну значущість норм національної самосвідомості, національного характеру, зокрема налаштованості нації на подолання труднощів, здатності її за надскладних внутрішніх чи зовнішніх обставин чинити відповідно до культурно-історично визначених принципів і цінностей. Тож, доля нації, національного життя визначається особливостями її національного характеру, залежить від них. В атмосфері свободи національний характер постав дійовим чинником реалізації «еластичної долі» (Х.Ортега-і-Гассет) нації. Він є унікальною формою вільного синтезу історичного досвіду національно-культурного буття, поширенням та звеличенням саме як істинно життєвої характерної для даного етносу постійно відтворюваної психологічної єдності особливостей сприймання і розуміння дійсності як першооснови світовідношення, що зберігається в глибинах буття нації та передається від покоління до покоління і що на кожному новому історичному етапі не може гідно не поціновуватися представниками даної нації – із глибоким пошануванням та щирим замилюванням. «Як багато злих слів промовлялося про «замилювання давниною» ! А чим же ще милуватися, якщо не давниною ? Бо ж майбутнім милуватися неможливо – воно існує лише в уяві ! Милуватися чим завгодно не має права вчений, аби не втратити об'єктивності... Але ж якби не романтичні зітхання про минуле, не ідеалізовані козаки, бандуристи й гетьмани, можливо, було б втрачено й мову» [13, 88].

Щоправда, це не лише не виключає, а, навпаки, якраз неодмінно передбачає індивідуальну своєрідність сприймання кожною людиною рис національного характеру, які легко розпізнаються в особливостях її мислення. Відповідно гідними уваги будуть також здійснювані на основі свободи національного характеру спрямування життєдіяльності нації та національної особистості: першої – на збагачення форм національно-культурного розвитку; другої – на врахування інтересів і прав кожного індивідуума, на міжлюдські спілкування в умовах розширення та поглиблення демократичних форм.

А в єдності це потребує вироблення вміння рухатися вперед лише завдяки глибокому залученню усе більш адекватно зрозумілого минулого, яке й справді ще уповні не сприймається сьогодні, однак надалі природно усе більше відкриватиметься національній особистості, із властивим їй національним характером, який у певному розумінні є «субстанцією сили» в умовах свободного і демократичного творення майбутнього. «Ми сьогодні вже не сприймаємо того давнього смислу слова «слава», що був зрозумілим ще людям дев'ятнадцятого століття. Може навіть видаватися дивиною, що Т.Г.Шевченко завжди промовляє «слава України», а не «слава Україні». А мова йшла зовсім не про те, аби прославляти, оспівувати, возвеличувати добродієння. У найбільш характерному розумінні слава – це та особлива субстанція сили, перемоги, влади й добра, та харизма, що притаманна чи ні окремим людям та спільнотам» [13, 90].

Серед складових національної самосвідомості та рис «глибоко національного психічного характеру – душі національності» (І.Нечуй-Левицький) традиційно привертала увагу такі, як поцінування людини та людського життя, людської індивідуальності й можливостей її вільних проявів. Так, «українська література виявила в собі національний український дух і характер: широку гарячу фантазію, глибоке ніжне серце, тиху задуму, сміх зі слізьми, гумор..., глибоко демократичний характер української нації» [11, 74]. Відтак національний характер зманіфестує не тільки і не стільки національно-культурні особливості, скільки й адекватні шляхи та механізми їх реалізації: «репрезентант» унікального світу національної культури, він урізноманітнює міжлюдські спілкування безмежжя знань культурних цінностей, національних почуттів, які завжди, разом з тим, повертаються до національно-культурного розвитку новими ідеями, зніщуючи зростання автономії особистості, інтенсивність демократичних процесів та життєстверджувальність культури і її нових форм. Так, для української національної культури і характеру традиційно притаманні прагнення до свободи життєпроявів як окремої людини, так і спільноти в цілому [11, 82; 18]. За великим рахунком, національний характер треба розуміти як максимально прийнятний для національної особистості, її «самості як випадкового плетива без центру» та «громадянина ліберальної демократичної держави» [14, 32] засіб піднесення над національним. Скажімо, «Т.Г.Шевченко ніколи не вибирав собі друзів за національною ознакою. Для людини високого національного покликання, яким він був, не мала значення

національна належність його близьких – яким би парадоксальним це не здавалося на перший погляд. Національне почуття для нього було протилежністю щодо побутового націоналізму. Такою ж мірою, як соціальний інстинкт, гостре відчуття класової солідарності із сільським трудівником не перешкоджало його духовній близькості» із можновладцями» [13, 89]. А це, своєю чергою, потребує поглибленого розвитку здібності людей благотворно користуватися свободою [16, 7]. Адже за сучасних посттоталітарних умов існують, скажімо, «типи свідомості», позбавлені такої здібності, – національний та соціалістичний фундаменталізм і авторитаризм» [16, 7]. А позаяк при цьому свобода, принаймні, як така не заперечується, хоча й тлумачиться досить своєрідно, то мова має йти про «ліберальне розуміння свободи, основане на визнанні прав індивіда» [16, 8].

Володіння складовими вдачі засвідчує якості особистості, те, якою мірою індивідуальність спроможна актуалізувати свої здібності, наскільки останні підносяться нею до рівня їх вільного задіювання: насправді, лише перебуваючи на належному рівні розвитку, вона також здатна уповні проявляти риси свого характеру, у певному сенсі – не залежно від нього. Отже, цілком природно, що «свобода людини від свого характеру» (М.О.Лосський) є передусім і головним чином свідченням її свободи *щодо* свого характеру – вільної його особистісної актуалізації як представленості особливостей проявів людини, коли індивідуальність, як суб'єкт життєтворчості, чинить вільно – за спрямуваннями свого характеру та життєздійснення. Свобода щодо свого характеру у кожному аспекті своїх проявів та вирішення життєвих завдань засвідчує спроможність індивіда самостійно відповідати за свої рішення. На доказ цього наведемо висловлювання М.О.Лосського. «По-1-е, я безпосередньо усвідомлюю, що моє Я не збігається з жодними обмеженими визначеностями. По-2-е, і в собі, і в інших людях я спостерігаю факт зміни характеру, тобто зміни здібностей, схильностей і т.д.» [16, 8]. Адже в життєздійсненні людини задіяно насамперед її індивідуальна природа, уособлена сукупністю проявів її «емпіричного характеру», співвідносного з реальним світом як «сферою логічно визначеного буття», яка, однак, передбачає також відповідно синтезуюче джерело їх понадлогічно визначеного особистісно буттійнісного конституювання. Останнє, як рівень життєздійснення, є необхідним і, водночас, у певному смислі – недосяжним. Адже за своєю внутрішньою природою, наголошує М.Лосський, характер, сам по собі, лишається обмеженим,

зокрема, і завдяки їх взаємообмеженням у просторі емпіричного існування. Але життєздійснення людини неодмінно має своєю передумовою перебування її «Я» у сфері свободи – «надлогічно визначеного буття» творчо-самотворчої індивідуальної активності в «просторі» – від завжди самозорієнтованого, самодостатнього емпіричного характеру та існування до ідеальної сфери особистісного самоутвердження, того глибоко інтимного, індивідуально необхідного, до чого вона прагне. На це може і має бути зорієнтований її характер (без чого неможлива реалізація цього ідеального образу, реалізація, в якій відсутня наперед визначена даність, а навпаки, яка якраз і потребує для її появи вільної особистісної активності).

Національний характер визначає загальні засади і спрямування життєдіяльності людини, наповнюючи її свободу відповідним смыслом особистісного буття як національного. Вочевидь, завдяки зусиллям національного характеру існують, за словами В.В.Розанова, «нації артеріального тиску на відміну від націй венозного спадання». Свобідною є людина, спроможна «від власного імені», самостійно здійснювати вибір, віддаючи перевагу належному з її погляду та послідовно вибираючи змінювані умови своєї життєдіяльності «на користь людяності». Тобто людина, яка «утримується» у відповідній можливості, коли остання є не стільки «об'єктивною даністю» для вільного вибору, скільки більшою мірою суб'єктивно конституційованою ситуацією з чітко вираженою індивідуальною причетністю до неї: свобода як свобода вибору генетично закорінена у свободі. Національний характер ґрунтується на почуттях національної відданості, на жертвовності в ім'я Батьківщини, на виробленні в атмосфері розширення і поглиблення споріднених зі своєю етнічною спільнотою доленосних переживань суспільних, суспільно-політичних подій, що відзначаються об'єднавчими спрямуваннями. Але – в просторі «істинного духовного життя ... батьківщини замало» [3, 134], щоб мати відповідний рівень національної самосвідомості та свободи. Змістовне й інтенсивне духовне життя, духовно-інтелектуальна розвиненість, з одного боку, є необхідною основою прийнятного розуміння ролі, суті, значущості своєї нації і Батьківщини. А з іншого, якраз духовна розвиненість є необхідним «запобіжником» нівелювання понять нації та національного і деструктивних проявів обмеженого, спотвореного розуміння патріотизму. За словами С.Вейль, в умовах несвободи для тих, у кого відсутнє «істинне духовне життя», патріотизм, з його підвищеною вимогливістю, є занадто

піднесеним, а тому може бути досить дійовою рушійною силою лише у формі найбільш обмеженого національного фанатизму» [3, 134].

Статус ідеї «батьківщини» потребує до себе посиленої уваги в системі національної самосвідомості, активізації функціонування національного характеру як, у кінцевому підсумку, зманіфестування людяності. І, як чинник функціонування національного характеру, ідея батьківщини визначається своєю змістовною роллю в системі розвиненої національної самосвідомості. Зокрема, вона може бути більшою чи меншою мірою пов'язана, з одного боку, з національною відданістю, національною жертовністю, а з іншого – з національним фанатизмом. Набуваючи адекватності та змістовності у процесах життєздійснення вільної особистості у відповідній морально-етичній атмосфері, ця ідея поєднана з поняттями справедливості та відповідальності: може мати практичну значущість лише для особистості з певними морально-етичними засадами життєздійснення. Грунтуючись на моральності, вона утверджується за умови її «продовження» назовні на основі розуміння відповідально – зобов'язувального ставлення у відносинах з іншими країнами. Коли, скажімо, будь-які свавільні територіальні розширення мають сприйматися лише в контексті несправедливого руйнування інших країн як «рівнозначного собі» і тому – як руйнація самої ідеї батьківщини, як саморуйнація. Ідея батьківщини витримує свій статус лише в реальній атмосфері розвиненої демократії і високого культурного рівня національної самосвідомості, у межах яких разом «не існують» піднесеність певної ідеї та національний фанатизм: або існує об'єктивна значущість ідеї батьківщини, або остання, штучно розширюючись, поглинає інші аспекти національної самосвідомості, демонструючи прояви національного фанатизму, для якого інші національні спільноти не існують і не можуть сприйматися як рівноправні, але є лише «простором» реалізації абсолютизованих національних інтересів та потреб «самонарощування» свого «національного організму», проявами «хлопчака, завдання якого – безперервно зростати та прибавляти у вазі» [3, 137]. Хоча, зазначає С.Вейль, «порівняння з хлопчаком занадто шанобливе. Істоти, від яких вимагають лише нарощувати м'ясо, – кролики, свині, кури. Найточніше слово віднаходить Платон, коли порівнює співтовариство з певною твариною. А ті, кого його авторитет засліплює, тобто всі люди, крім наперед визначених, «називають справедливими і чудовими усі необхідні речі, будучи нездатними розрізнити та засвоювати відмінність між сутністю

необхідного та сутністю блага» [3, 137].

Як на сьогодні, доленосним для національного буття є вміння не лише засвоювати, а й практично зреалізовувати висновок, що тільки в усіх своїх проявах розвинена демократія і свобода можуть забезпечувати необмежений розвиток національної культури (і її «самопіднесення» та загальнозначущий розвиток, зманіфестовані національною особистістю). «Етнічному існуванню культури суспільства, що модернізується, розвинена демократія протиставляє універсальне існування культури. При цьому у світлі прав індивідуума не забороняється ані міфопоетичний світ народного життя, якщо він існує, ані етнічна культурна спільність, ані національне почуття, ані культурне буття нації» [16, 15]. Ідея ж батьківщини – необхідний смисло-конститутивний чинник національної самосвідомості в умовах свободи, демократії, багатства культури і внутрішнього життя. В такому і лише в такому смислі можна розглядати сутність її необхідності – як вільної рівнозначущої необхідності розуміння справедливості, поваги до інших спільнот і націй, відповідальності перед ними і собою та, відтак, угамування своїх прагнень до національної вищості і неперервних розширень, зреалізування яких, природно, буцім-то гарантує національна держава. Для людини вільної, для життєздійснення її особистості в умовах свободи очевидна життєзначуща відмінність між державою і батьківщиною. Така відмінність природно властива морально внутрішньо цілісній особистості, що стоїть на позиціях національного характеру особистості і не може не бути патріотом і не обстоювати ідею батьківщини. Але її свобода гарантує об'єктивність, практичну значущість даної ідеї можливістю вільного, демократичного, сприймання та розуміння своєї батьківщини, цілісності свого індивідуально-особистісного життєздійснення в ній. Свобода «вивільнює» простір повернення до індивідуума власне особистісних якостей консолідування, синтезування та утвердження поступово розгубленого індивідуально неповторного, але особистісно конститутивного і необхідного в процесах життєздійснення. Свобода означає необхідність для людини бути собою як індивідуальною національною особистістю на всіх без винятку «рівнях» життєпроявів, вираженого розуміння значення самодостатності цілісності національного, тотальності відповідальності, коли національний егоїзм може сприйматися лише як обмеження в приватному і громадському житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бичко І.В.* Національний аспект філософії освіти в Україні // Філософія освіти 21 століття: Пробл. і перспективи. Зб. наук. праць. – Вип. 3. – К.: Знання, 2000. – С.92-99.
2. *Бичко А.* Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд. – К.: Укр. Центр. духовн. культури, 2000. – 186 с.
3. *Вейль С.* Укоренение. Письмо клирику. – К.: Дух і Літера, 2000. – 350 с.
4. *Гнатенко П.І.* Національний характер як визначальна ознака нації // Філософія: Підручник / Г.А.Заїченко та ін. – К.: Вища школа., 1995. – С.377-385.
5. *Дилигенский Г., Лекторский В.* Проблемы целостного мира // Вопросы философии. – 1990. – №12. – С.32-43.
6. *Кессіді Ф.Х.* До проблеми національного характеру // Філософ. і соціол. думка. – 1992. – №6. – С.31-41.
7. *Лосский Н.О.* Достоевский и его христианское миропонимание // Лосский Н.О. Бог и мировое зло / Сост. А.П.Поляков, П.В.Алексеев, А.А.Яковлев. – М.: Республика, 1994. – С.6-248.
8. *Лосский Н.О.* Свобода воли // Лосский Н.О. Избранное. – М.: Правда, 1991. – С.484-597.
9. *Москалец В.* Релігійність як риса українського національного характеру // Філософ. і соціол. думка. – 1993. – № 1. – С.67-79.
10. *Нельга О.* Самосвідомість особистості і її етнічний зміст // Філософ. і соціол. думка. – 1993. – №7-8. – С.111-129.
11. *Нечуй-Левицький І.* Українство на літературних позовах з Московщиною: Культуролог. трактати. Упоряд. М.Чорномиского. – Львів: Каменяр, 1998. – 256 с.
12. *Ортега-і-Гасет Х.* Безхребетна Іспанія // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Переклад з іспанської В.Бурггардта, В.Сахна, О.Товстенка. – К.: Основи, 1994. – С.140-196.
13. *Попович М.* Непокорённые думы // Філософ. и социол. мысль. – 1989. – №3. – С.81-90.
14. *Рорті Р.* Пріоритет демократії перед філософією / Переклад Я.Попіка. – К.: Укр. філос. фонд, 1998. – 32 с.
15. *Сандикасимов С.* Национальные процессы и личность // Філософ. науки. – 1990. – №8. – С.57-61.
16. *Федотова В.Г.* Демократия, культура, нация // Філософ. науки. – 1990. – №8. – С.3-16.
17. *Франко І.* Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І. Вибр. сусп.-політ. і філос. твори. – К.: Держполітвидав, 1956. – С.443-451.
18. *Франко І.* Свобода і автономія // Там само. – С.465-472.

Максюта М.Є. Свобода і національний характер.

В статті розглядається співвідношення національної самосвідомості з національно-культурними потребами і розвитком свободи особистісних проявів національного характеру. Єдність національно-культурних цінностей і національного характеру реалізується в умовах свободи, ефективність якої демонструється зростанням культуро-творчої ролі можливостей національного характеру, водночас – «виштовхуванням» особистості, змістовно узвичаєний смисловий простір національної культури.

Ключові слова: демократія, національна самосвідомість, національний характер, свобода волі, «свобода для», індивідуальність нації, культура.

Максюта Н.Е. Свобода и национальный характер.

В статье рассматривается соотношение национального самосознания с национально – культурными потребностями развития свободы личностных проявлений национального характера. Единство национально – культурных ценностей и национального характера реализуется в условиях свободы, эффективность которой демонстрируется возрастанием культуро-творческой роли возможностей национального характера, с одной стороны, а вместе с тем – «выталкиванием» личности в содержательно общепринятое смысловое пространство национальной культуры.

Ключевые слова: демократия, национальное самосознание, национальный характер, свобода воли, «свобода для», индивидуальность нации, культура.

Maksiuta N. Freedom and national character.

The article discusses issues of national identity in relation to the national – cultural needs and the development of freedom of personal manifestations of the national character, that criterion is not only and not so much to defend national values as personal zinitiyuvannya socio – integrative orientation of the latter. National unity – cultural values and national character is realized in conditions of freedom, which shows growth efektivnst Cultural Studies features creative role of the national character, on the one hand, and on the other «pushing the person in, at first glance, meaningful common semantic space of the national culture, but requires personal demonstration of individual national positions stay as open, toleruyuchogo vision and understanding of actual events. Therefore, the greatest degree of freedom and compliance with national character based on the development of national identity emphasizes the absence of the first, which causes the degradation of the inner life of the individual. Opportunities for alternative subject position of national – cultural creativity due to manifestations of national character: the vitality of the national culture should be considered primarily in relation to the freedom of national identity as a willingness to sacrifice and national defense. Wealth and the free development of all cultures, without exception, should be considered primarily as a national cultural self-development of national identity when her rise «over a» national – cultural

existence implements new features of the national character. In lifeimplement in terms of national culture, mastery of Cultural Studies constituted ways and means as free as manifestations of the stronger national character as a factor of national self-identity. It synthesizes the most suitable for this particular nation of the world and nature, its mirrootnosheniya free aspirations and life predominance noted that assertive personality features, a set of common traits of its representatives. Belief in the sanctity of his people – personal relations manifestations of human personality to the personality of its people. For national character as manifestations of national identity, particularly important, therefore, life-giving as internal consolidation, focus on the ability of free important issues of national – cultural development, revival and strengthening of national unity doconnect senses of the body and attempts to implement the efforts in this direction. National character exhibits increased sensitivity, receptivity to national existence, samostverdzhivalni problem of the nation, reflecting the manifestations of her destiny, first and foremost, as its how deeply indifferent to its members, and hence the life-affirming zinitiyuvannya unifying identity and freedom to be a nation. National character – a factor in his free nature of personhood as individuals vzaimosochetanie individual and the nation: individual uniqueness features of a nation can be experienced primarily by those offers and those who vitally involved in the unique features of this national life who are deeply associated vital, full of the spirit of being a nation who is a national life is perceived with the senses «relationship» with him and selfless people.

Key words: democracy, identity, national character, free will, «freedom for» individuality nation and culture.